

С. В. АБРОСИМОВА, Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ЗІБРАННІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У зв'язку з комплексною програмою публікації архіву Коша Запорозького актуальним стає питання всебічного дослідження історії формування й подальшого існування цього архіву, розшуку документів запорозької військової канцелярії та інших писемних джерел з історії Запорозької Січі, розпорощених по різних архівах та музейних збірках. Здійснення цієї роботи сприятиме скорішому формуванню належної археографічної бази наукових досліджень з історії запорозького козацтва.

Останнім часом окремі документи архіву Коша Запорозького запроваджуються до наукового вжитку¹, проте постійно виявляються невідомі досі джерела, що потребують детального аналізу й публікації. Цінний комплекс рукописів з історії запорозького козацтва зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім.Д.І.Яворницького, одному з найстаріших в Україні. Колекція почала формуватися ще з часів заснування музею (1849) і містить документи декількох фондоутворювачів. Першорядне значення для висвітлення історії запорозького козацтва мають документи архіву Коша Запорозького, хоча до наших днів компактно зберігається лише архів Коша Нової Січі (1734-1775)², але й він зазнав великих втрат³. Після зруйнування Запорозької Січі (1775) цей архів зберігався в катеринославській губерніяльній канцелярії. Уперше документи цього архіву почав досліджувати катеринославський архієпископ Гавриїл Розанов (1781-1858), який очолював єпархію протягом 9 років (1828-1837). За визначенням Д.І.Яворницького, Гавриїл був першим істориком Катеринославщини⁴; йому належить цінний "Очерк повествования о Новороссийском крае"⁵. Під впливом відомого бібліографа та колекціонера київського митрополита Євгенія (Болховітінова) Гавриїл розгорнув велику роботу по дослідженню місцевої історії та збиранню пам'яток української старовини. Його діяльність була високо оцінена науковою громадськістю, він був обраний до багатьох наукових товариств. Досліджуючи історію Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, святині запорозького козацтва, Гавриїл використав документи архіву Коша Запорозького, що зберігалися в катеринославському правлінні й у самому

монастирі. Гаврилові пощастило розшукати 21 акт (1751-1774), з яких 11 оригіналів. Усі документи дослідник опублікував⁶.

Гавриїл надав допомогу А.О.Скальковському (1808-1898), звернувши увагу останнього на найцінніші місцеві архіви⁷. Документи з історії запорозького козацтва А.О.Скальковський знайшов у канцелярії катеринославського губернського правління, де зберігалися архіви колишніх новоросійської та азовської губернських канцелярій, катеринославського намісництва, Катеринославської губернії, особисті архіви катеринославських губернаторів.

Архів катеринославського губернського правління наприкінці XVIII ст. зосередив значний масив документів і став центральним архівом Степової України. Документи за 1751-1764 рр. А.О.Скальковський отримав від архієпископа Гавриїла, з його особистого архіву. За повідомленням В.О.Біднова, що під час першого свого відвідування Катеринослава (1835), А.О.Скальковський придбав запорозькі документи у приватних осіб⁸ 1839 р. він знову приїхав до Катеринослава з метою знайти матеріали для одеського історичного архіву. За допомогою голови катеринославської казенної палати І.І.Гладкова А.О.Скальковський знайшов документи Січового архіву, а потім сам архів "в анбарі екатеринославського присутственного места"⁹.

До катеринославської губернської канцелярії січовий архів потрапив у складі архіву канцелярії Слов'янської провінції, центром якої було Покровське. Заслугує на увагу варіант "міграційного шляху" січового архіву, що його подає В.С.Біднов¹⁰.

Залишки січового архіву з Катеринослава А.О.Скальковський вивіз до Одеси і почав інтенсивно використовувати у монографіях та окремих статтях¹¹, присвячених історії Нової Січі. Також він здійснив окремі публікації документів цього архіву¹². Як зазначив В.О.Біднов, А.О.Скальковський використав лише незначну частину архіву, а іноді деякі документи він передав іншим дослідникам (зокрема Я.П.Новицькому, Ф.А.Щербині)¹³.

Проте не усі документи січового архіву А.А.Скальковський вивіз до Одеси. Деяко залишилось у Катеринославі й було використано наступними дослідниками.

Влітку 1904 р. студент київського університету М.М.Терновський працював у архівах Катеринослава. В архіві губернського правління він знайшов 15 документів з історії запорозького козацтва, серед яких - копія рапорту військового судді А.Головатого графові Румянцеву від 1766 р. про зникнення худоби та оригінальна скарга кошового Н.І.Калнишевського правителю Новоросійської губернії про неспокій на Січі (6 січня 1768 р.). Про свої знахідки М.М.Тарновський повідомляв Д.І.Яворницького¹⁴. Згодом ці документи було опубліковано¹⁵.

Значний комплекс документів з історії запорозького козацтва, що зберігалися в архівах Катеринослава, опублікували також приват-доцент

київського університету О.Г.Богумил¹⁶ та місцевий історик В.С.Біднов¹⁷. Зокрема в архіві губернського правління В.А.Біднов знайшов “справу” про конфіскацію майна кошового отамана П.І.Калнишевського та деяких старшин, опис старшинських зимівників, документи, що свідчать про незадоволення й протести з приводу скасування Січі¹⁸.

На засіданні катеринославської вченої архівної комісії 27 жовтня 1913 р. В.О.Біднов читав реферат про П.І.Калнишевського і виклав зміст деяких нових матеріалів, знайдених в архіві губернського правління. Ці документи знайомили з господарством кошового, який мав два зимівники на р.Саксагані і на балці Водяній, млини на р.Інгульці та в Новому Кодаці, багато коней та овець¹⁹.

1914 р., працюючи у архіві катеринославського губернського правління, Н.Д.Полонська-Василенко склала докладний опис архіву з анотаціями. Як згадувала дослідниця, тут вона опрацювала й окремі справи з архіву Запорозької Січі²⁰.

Розшук запорозьких документів у катеринославських архівах тривав і в 20-ті роки. Так, Д.І.Яворницький як голова кафедри українознавства катеринославського ІНО у звіті за 1924 р. повідомляв, що він “... розібрав декілька архівних документів з половини XVIII ст.,... на підставі котрих розпочав роботу “Колонізування колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва”²¹.

Аспірант Д.І.Яворницького І.С.Степанів, який студіював історію останніх двох років існування Запорозької Січі, працював у крайових архівах Дніпропетровська (колишньому архіві губернського правління) і Одеси, де тоді зберігався забраний А.О.Скальковським з Катеринослава січовий архів. 1927 р. архів налічував 326 в’язок, складаючи особливий фонд²². Тоді над його матеріалами багато працював професор М.Є.Слабченко.

Що стосується дніпропетровського архіву, то в ньому, як зазначив І.С.Степанів, є великий відділ справ канцелярії Новоросійської губернії, серед яких трапляються й документи Січового архіву, а також документи інших фондоутворювачів, які своїм змістом зв’язані з Січчю.

І.С.Степанів навів свідчення вченого архіваріуса крайархіву В.О.Грекова про те, що справи канцелярії Новоросійської губернії “складали перед 1917 р. великий фонд, що містив у собі мало не тисячу в’язок по декілька десятків, а то й по сотні зшитків”. Але під час т. зв. громадянської війни архів дуже постраждав, збереглося ледве три сотні зшитків²³. Під час окупації (1941-1943) місцеві архіви також зазнали великих втрат.

Проте дещо збереглося. Так, у фондах Дніпропетровського історичного музею відклялися окремі документи Січового архіву і значний комплекс справ азовської та новоросійської губернських канцелярій, військової похідної канцелярії Новосербського корпусу, фрагменти особистих фондів нащадків запорожців. Окрім того, музейна збірка містить

колекцію нарративних джерел з історії запорозького козацтва та колекцію стародруків, що надійшли до музею з церков Запорозької Січі. Остання колекція висвітлює духовну культуру запорожців.

Безумовно, першорядне значення надається документам Січового архіву. Таких документів у музейній збірці налічується 9, з них 7 оригіналів. Хронологічно ці документи охоплюють 1728-1771 рр. Оригінальні документи надійшли до музею від С.Л.Дроздова (1863-?) – археолога, архівіста, бібліофіла, колекціонера, який у 20-ті роки обіймав посаду завідуючого окружного архівного управління на Білоцерківщині. С.Л.Дроздов підтримував тісні стосунки з діячами Старої української громади: В.Антоновичем, І.Нечуй-Левицьким, В.Науменком, М.Лисенком та ін., зібрав значні колекції української старовини. Його бібліотека налічувала 4000 томів з історії України та красного письменства²⁴. Він брав активну участь у багатьох наукових, зокрема архівних, товариствах²⁵. 1927 р. С.Л.Дроздов відвідав Дніпропетровський історичний музей, оглянув “дорогоцінний музейний скарб”, а наступного 1928 р. надіслав до музею деякі архівні матеріали (на жаль, невідомо, які саме)²⁶. 1931 р. він надіслав до музею ще 9 документів, з яких 7 стосуються історії Запорозжя. Саме вони складають музейну колекцію оригінальних документів Січового архіву. Це – 1). “Лист кошовський” (відкритий, проїжджий лист; охоронна грамота; глейт) від 17 травня 1728 р. за підписом військового судді Карпа Сидоренка, наданий козакові Куцівського куреня Микиті на проїзд до Києва²⁷; 2). “Лист кошовський” від 27 травня 1729 р. за підписом кошового Івана Малашевича товаришеві куреня Платнерівського Матвію Васильовичу Чорному також на вільний проїзд до Києва²⁸; 3). “Лист кошовський” отамана Івана Малашевича від 17 серпня 1732 р., наданий козакові Дерев’янківського куреня Опанасу Волошину на вільний проїзд до Києва²⁹; 4). Повідомлення кошового отамана Війська Запорозького Низового Костянтина Малашевича від 23 червня 1743 р. до київського генерал-губернатора М.І.Леонтєва³⁰. У цьому документі йдеться про відносини запорозьких козаків з татарами, про утиски та напади з обох боків (Кутлукай-Ажей скаржився на козаків, які вкрали татарську худобу; запорожці, в свою чергу, скаржилися на татар, які покрали козацьких коней і взяли в полон козаків); 5). “Рапорт” 1753 р. кошового отамана Павла Івановича київському губернаторові про утиски запорозьких козаків з боку кримських татар в урочищі Мертві води, де козаки займались мисливством³¹; 6). “Рапорт” кошового П.І.Калнишевського від 22 серпня 1732 р. київському генерал-губернаторові І.Ф.Глебову про таємне повідомлення коменданта містечка Торговиці Я.Квяткевича відносно руху польських військ графа Потоцького до Турецької області³²; 7). “Рапорт” кошового П.І.Калнишевського від 22 грудня 1768 р. кременчуцькому обер-комендантові відносно заборони пропускати запорожців через форпости в Україну³³.

Ще один оригінальний документ канцелярії Коша зберігається в

музейному зібранні. Це атестат Війська Запорозького Низового товаришеві Корсунського куреня П.Руденку від 17 листопада 1771 р. за підписом кошового П.І.Калнишевського³⁴. Павло Руденко – онук козака Пашківського куреня Якова Рудого та племінник кошових отаманів Івана та Костянтина Рудих. Після скасування Запорозької Січі П.Руденко став бургомистром на Катеринославщині (в Січкарівці), у маєтку В.П.Магденка – родича Руденків. Атестат був опублікований Д.І.Яворницьким³⁵.

Привертає увагу копія ще одного атестата, наданого з Коша полковому старшині Василю Степановичу Чернявському від 13 грудня 1771 р.³⁶ В.С.Чернявський виховувався в Пашківському курені, де опанував “писемну науку”, потім служив у військовій канцелярії писарем при Кодацькому та Микитинському перевозах, неодноразово виконував дипломатичні доручення (його відряджали до Сераскер-султана в Єдичкульську Орду). 1765 р. був призначений на посаду правителя Перевізької паланки з виконанням дипломатичних обов’язків. Брав участь у військових подіях під Дубосарами, Очаковом, Хаджибеем. Маючи намір одружитися, В.С.Чернявський звернувся до товариства з проханням звільнити його з війська.

Додамо, що цей документ – джерело й з історії канцелярської справи на Січі.

У музеї зберігається фрагмент машинописної копії перепису козаків і посполитих Протовчанської та Орільської паланок (1770) на 34 аркушах (починається з 253 аркуша оригіналу)³⁷. Перепис робився за наказом Коша. Формуляр документа має рубрики, що містять інформацію про кількість козаків (заможних, здатних до служби, бідних, самотніх); сіл, урочищ, хат, коней, волів та іншої худоби. Перепис висвітлює соціально-економічне становище Запорозжя напередодні скасування Січі. Окрім того, цей документ – джерел з української антропоніміки.

Значна інформація з історії запорозького козацтва напередодні і після скасування Січі міститься у фондах азовської та новоросійської губернських канцелярій. Передусім це – ордери князя Г.А.Потьомкіна, його листування з азовським губернатором В.О.Чертковим; атестати, відкриті листи; повідомлення та ін. Документи цих фондів віддзеркалюють історію скасування Січі, утиски козаків з боку царату, положення запорожців після знищення Січі, долю окремих козаків тощо.

За складних умов існувала остання, Нова Січ, що обіймала землі Катеринославської губернії й три повіти Херсонської губернії, а також деякі прикордонні землі Таврії і Харківщини. Царський уряд посилював тиск на Запорозжя: в 1734 р. запорожці підпорядковувалися російському командуючому військом на Україні. У 50-х роках розпочалося будівництво нової лінії фортець на південному заході запорозьких вольностей. Постійними були непорозуміння запорожців з татарами. Агенти московського уряду втручалися в справи запорозького Війська. З часу утворення на межах запорозьких земель Новоросії й Слов’яносербії становище козаків погіршується.

Перша група документів безпосередньо торкається скасування Січі; це ордери Г.О.Потьомкіна азовському губернаторові В.О.Черткову, в яких йдеться про розповсюдження маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. про скасування Січі, “со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков”³⁸.

Деякі документи стосуються територіально-адміністративного устрою колишніх запорозьких земель. За інструкцією азовської губернської канцелярії запорозькі паланки були перетворені на повіти³⁹, в які призначалися повітові командири. Останнім надавалися інструкції відносно управління запорозькими землями⁴⁰.

Відомість різних податків з Запорожжя (укладена в серпні 1775 р.) містить розпис митного збору (з горілки, масла, солі тощо) в місті Січі Покровському), в паланках, на перевозах, з Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря тощо⁴¹. Ордером від 16 липня 1776 р. Г.А.Потьомкін наказував В.О.Черткову зробити перепис населення Азовської губернії з обов'язковим внесенням колишніх запорожців, які залишалися тут після зруйнування Січі⁴².

У музейній збірці йдеться і про роздачу земель колишніх запорожців. Так, за ордером Г.О.Потьомкіна від 22 серпня 1776 р. бунчуковий товариш Петро Черниш одержав колишні запорозькі землі на о.Фурсин на Дніпрі між річками Протовчею та Паньківською. Якби ці землі вже були зайняті, то в ордері пропонувалося дати йому інші⁴³. В ордері від 16 березня 1776 р. йдеться про залюднення однодворцями берегів Орелі⁴⁴.

У фонді азовської губернської канцелярії міститься група документів, що відображає протест козаків проти зруйнування Січ. Це справа калміуських козаків та колишнього їхнього начальника Я.Бершадського (1776). У рапорті від 29 січня 1776 р. секунд-майора Горленського комендантові Олександрівської фортеці, полковникові Ф.Е.д'Роберті йдеться про підозрілу поведінку Я.Бершадського та збір у нього козаків⁴⁵.

Інша група документів фонду азовської губернської канцелярії свідчить про намір козаків Кінсьководського повіту переселитися у Туреччину (таємне повідомлення П.А.Текелія від 9 лютого 1776 р., рапорт коменданта Корчагіна В.О.Черткову від 14 лютого), таємний рапорт секунд-майора І.Крамін В.О.Черткову від 16 лютого 1776 р. про намір мешканців Барвінкової Стінки переселитися за кордон)⁴⁶.

Про стримання колишніх запорожців “от побѣгу за границы” йдеться в ордері Г.О.Потьомкіна В.О.Черткову від 16 березня 1776 р.⁴⁷.

У азовській губернській канцелярії розглядалася ще одна справа стосовно наміру козаків переселитися в Туреччину. Як свідчать документи, колишній запорозький козак А.Нероба, що мав зимівник на р.Самарі, за наказом військового осавула Пишмича розповсюджував серед місцевої людності чутки відносно переселення козаків у Туреччину. По цій справі допитували багатьох козаків, у тому числі й колишнього отамана І.Синицю⁴⁸. Документи розповідають і про заходи царського уряду

заборонити перселення на Кубань⁴⁹. Але незважаючи на заборону, запорожці йшли в різні краї. Азовський губернатор В.О.Чертков неодноразово рапортував Г.О.Потьомкіну про те, що козаки тікають за кордон⁵⁰. Справа колишнього запорозького козака Я.О.Чорногора (Самбурського) свідчить, що він служив свого часу на хуторі військового старшини Івана Бурноса, а після зруйнування Січі опинився в Молдавії, де зустрів близько 50 колишніх запорожців, які перебували в наймах. Я.С.Чорногор чув, що на низу Дунаю таких запорожців налічується до 5 тис. Серед них кошовий К.Л.Сукур, колишній козак Левушківського куреня. Коли Чорногор повернувся в Україну, він відвідав Новий Кодак, Новоселицю, де працював у Г.Шевеля, агітуючи козаків на переселення за Дунай⁵¹.

Саме над притокою Дунаю Дунавцем заснували запорожці Січ. Щоб поповнити свої ряди вони висилали агентів в Україну вербувати козаків до війська.

Під час війни Росії з Туреччиною 1828 р. кошовий Задунайської Січі Й.М.Гладкий та його однодумці перейшли на бік Росії. Ці козаки утворили Азовське військо, отаманом якого був призначений Й.М.Гладкий⁵². Вийшовши у відставку, Й.М.Гладкий оселився в своєму маєтку Новопокровському (Олександрівський повіт Катеринославської губ.), де й помер. У Дніпропетровському історичному музеї зберігається жалувана грамота Й.М.Гладкому та його родині на дворянство. В музейній збірці відклався щоденник Й.М.Гладкого “Книга наказного отамана Азовського казачього войска. 1846”, що вміщує 310 аркушів і охоплює час від січня 1847 до 17 травня 1866 р.⁵³ Цей щоденник свого часу був об’єктом дослідження члена катеринославської вченої архівної комісії А.А.Скриленко, яка зробила повідомлення про нього як про історичне джерело 1 квітня 1907 р.⁵⁴. В музеї також експонувалася шабля Й.М.Гладкого – подарунок турецького султана.

11 жовтня 1865 р. Азовське Військо було скасоване, а його клейноди та архів передані в Кубанське Військо. Нашадки запорожців на Кубані свято зберігали пам’ять і реліквії своїх пращурів. На Кубані всі станиці мали назви колишніх запорозьких куренів. В епістолярній спадщині Д.І.Яворницького є багато листів від кубанців – нащадків запорозьких козаків. Ці листи – цінне джерело з історії збереження традицій українського народу. В листі українського актора та видавця В.П.Потапенка до Д.І.Яворницького від 5 серпня 1914 р. йдеться про мешканця станиці Пашківської Кубанської області М.М.Лисенка, який написав історію цієї станиці, що бере назву від Пашківського куреня Запорозької Січі⁵⁵.

Ще одна група документів Азовської губерньської канцелярії висвітлює подальшу долю окремих запорожців після зруйнування Січі. Наприклад, окремо документи розповідають про писаря Барвінковостінської паланки Романа Ребрика, який разом з писарем Неживим утік з Січі. На Самарі вони розійшлися, і Р.Рєбрик у слободі Петриківці, був наймитом у полкового

старшини Івана Сабецького, приїжджав до матері в містечко Самару а також до свого дядька, козака Самарської паланки Яриша, який мешкав на хуторі біля р.Бика. За розповсюдження чуток про збір запорожців за Прутом Р.Ребрик з часом був заарештований⁵⁶.

Декілька документів стосуються справи вже відомого нам писаря Личківської паланки В.С.Чернявського, який брав участь у переписі запорозьких поселень навколо Новоселиці (копія атестата від 26 липня 1775 р.; “охоронна грамота” від 24 серпня цього ж року; “повідомлення” В.С.Чернявського Г.О.Потьомкіну від 7 січня 1776 р.)⁵⁷. На час скасування Січі В.С.Чернявський очолював правління Личковської паланки і “старался привести всех тамошних жителей к повиновению и делал, что толко служить могло к спокойному пребыванию...” Така поведінка В.С.Чернявського здобула схвалення з боку генерал-поручика П.А.Текелія. За це В.С.Чернявський отримав будинок й хутори (ордер Г.О.Потьомкіна від 18 та 31 січня 1776 р.)⁵⁸.

В архіві азовської губернської канцелярії зосереджено документи, в яких йдеться про майно запорозької старшини. Після зруйнування Січі П.А.Текелій заарештував кошового П.Калнишевського, військового суддю А.Головатого та писаря І.Глобу й послав їх під вартою до Москви. Майно заарештованої козацької старшини було забрано до казни. Особливої уваги заслуговує “Опис хутора писаря Івана Глоби” від 8 червня 1775 р.⁵⁹. Цей хутір розташовувався біля р.Малої Терновки. Опис вміщує інформацію про подвір’я, комору, льох, знаряддя праці, хліб, борошно, худобу. Цінним є повідомлення про мешканців зимівника, яких налічувалось 18 чоловік, серед них згадується управитель – козак Максим Сич. Цей документ дає можливість уявити обсяг майна одного з представників військової старшини.

В ордері Г.О.Потьомкіна від 15 травня 1776 р. наказується залишити зимівники писаря І.Глоби та судді А.Головатого в державному скарбі, щоб залюднювати їх бажаними⁶⁰.

В тому ж таки фонді азовської губернської канцелярії є документи, що стосуються зимівника І.Глоби на р.Самарі на Вольнянському Броді. В ордері Коша від 20 грудня 1765 р. полковникові самарському Г.Петренку наказується не чинити ніяких перешкод будівництву млина та греблі, що здійснювали І.Глоба та В.Хорбат⁶¹. З 1761 р. Василь Хорбат був у товаришах писаря І.Глоби. Того ж року І.Глоба відправився з кошовим П.Калнишевським до Петербурга, тим часом В.Хорбат і товариш куреня Джерелевського Микита Старий збудували млин на Самарі. Згодом М.Старий подарував свою половину П.Головатому, а той – полковникові О.Колпаку. Коли Іван Глоба повернувся на хутір, то почав володіти млином спільно з В.Хорбатом. 1771 р. В.Хорбат одружився, і з цього часу І.Глоба намагається вигнати його з млина, кажучи, що “мне с тобой в товарищах быть не заспособно потому, что я пан, а с мужиком мне товаришить не можно; пушай оная мельница и двор остается за мной”⁶². На той

час В.Хорбата було забрано на війну з Туреччиною, а коли він повернувся, то Січ було скасовано, майно І.Глоби конфісковано. Тоді В.Хорбат звернувся по цій справі до Г.О.Потьомкіна. За нього свідчили полковник О.Колпак та самарський козак Ф.Колотнеча⁶³. Врешті-решт справа була вирішена ордером від 12 липня 1776 р. на користь В.Хорбата⁶⁴. Тяганина в цій справі тривала довго, бо млина бажав одержати “Дикий піп” – відомий на Запорозжжі священик Кирило Тарловський. Ще в одному ордері Г.О.Потьомкіна В.О.Черткову від 18 січня 1776 р. йдеться про майно І.Глоби, а також про його контракт з майстрами-будівельниками, що будували церкву в с.Гупалівці Личківського повіту⁶⁵.

Серед нарративних джерел з історії козацтва привертають увагу два рукописи: 1. “Літопис походів Богдана Хмельницького” (початок XVIII ст.); 2. “Війна козаків на Батозі” (кінець XVII – початок XVIII ст.; 8 арк.)⁶⁶, які є фрагментами літопису Грабянки. Музейна збірка стародруків висвітлює історію духовної, а саме книжної, культури на Запорозжжі⁶⁷. Особливе значення в дослідженні книжної, культури на Запорозжжі надається різноманітним записам (маргіналіям)⁶⁸, що їх зроблено власниками на книжкових аркушах та палітурках. Ці маргіналії, різні за змістом (вкладні, дарчі, власницькі, хронікальні, щоденникові та ін.) дають підставу для висновку, що саме запорозькі козаки були фундаторами монастирських та церковних бібліотек на землях вольностей запорозьких. Маргіналії свідчать про релігійність козаків, що була відмінною рисою їхнього характеру. В записах висловлювалася любов до рідної землі, Запорозжжя, батьків, побратимів.

Маргіналії зберегли імена власників стародруків – козаків різних куренів: Д.Легуші, Л.Облуповського (курінного отамана), Л.Білого, П.Носа Зенги, І.В.Втори, С.Карпа, Я.Лепети, П.Плясуна, К.Дурдука, І.Дзюби, А.Псопчія, С.Латиша, Н.Рябошапки, Г.З.Губи., кошового І.Малашевича та ін. Зразком вкладної маргіналії є запис на Євангелії 1776 р.: “... 1773 году мая 20 дня составленне сие Евангелия рабом Божиим, козаком войска Запорожского низового куреня Нижестеблиевского, Лукияном Білим за собственнаго умершаго брата ево, того ж куреня Павла Носа Зенги, ценою за сто двадцать рублей, в церковь Покрова Пресвятыя Богоматери в роту осмью Бородаевскую ними преждеписанными козаками врученно”⁶⁹.

Цінну інформацію про духовну культуру запорозьців вміщує епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Це велика кількість повідомлень різних кореспондентів (учених, державних та громадських діячів, священиків, учителів, селян) про пам’ятки запорозької культури. Так, у листі учителя 2-го Підгороднянського училища А.Полесько від 21 березня 1907 р. йдеться про давню ікону Трійці з написом: “сію икону куплено в церковь Сечевую отаманом Корсунским Павлом Куделею за деньги покойного Михаила Сорокопуда, року 1765, м(еся)ца декабря 11-го дня”⁷⁰.

Багато різноманітної інформації містять писемні джерела музейної збірки. Це досить цінні джерела на тільки безпосередньо з історії

запорозького козацтва, але й з козацької ономастики (топоніміки, антропоніміки), сфрагістики, генеалогії тощо.

¹ Див: Архів Коша Запорозького: Приватне листування Петра Калнишевського / Передмова та публікація Л.Гісцової // Київська старовина. – 1992. – №3. – С.11-21; та ін.

² Див.: *Мітюков О.Г.* З історії архівів України: (Від найдавніших часів до початку XX століття) // Архіви України. – 1991. – № 2. – С.33.

³ Там само. – С.32.

⁴ Див.: *Яворницький Д.И.* История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С.72.

⁵ *Гавришл (Розанов).* Очерк о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т.3. – С.79-129; 1862. – Т.5. – С.429-490.

⁶ *Гавришл (Розанов).* Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. – Одесса, 1838. – С.113-114.

⁷ Див.: *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836. – Ч.1. – С. VI.

⁸ *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі присвячений... проф. Др. Т.Г.Масарикові. – Прага, 1925. – С.295.

⁹ *Скальковский А.А.* Очерки Запорожья // ЖМНП. – 1840. – №3. – Отд.2. – С.191.

¹⁰ Див.: *Беднов В.* Материалы для колонизации бывших запорожских владений // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1914. – Вып.9. – С.172-173, 186-187; *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський... – С.295, 311-314.

¹¹ Див.: *Скальковский А.А.* История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1846. – Ч.1-3; та ін.

¹² Див.: *Скальковский А.А.* Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763 гг.) // Киевская старина. – 1886. – №2. – С.327-349; *Скальковский А.А.* Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Там же. – №3. – С.604-621.

¹³ Див.: *Новицкий Я.П.* Материалы для истории запорожских козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1909. – Вып.5. – С.1-98; *Новицкий Я.П.* Переписка запорожцев с турецким султаном // Там же. – 1911. – Вып.7. – С.113-116.

¹⁴ Див.: Дніпропетровський історичний музей, ВР. – Ф.10. – Арх.20481, 20482. (Далі – ДІМ).

¹⁵ Про це див.: *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський... – С.341.

¹⁶ Див.: *Богумил А.* К истории управления Новороссией князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1905 – Вып.2. – С.1-134, 1-125.

¹⁷ Див.: *Беднов В.* К истории бывших запорожских старшин и козаков // Там же. – Вып.10. – 1915. – С.217-163; *Беднов В.* Материалы для колонизации бывших запорожских владений // Там же. – 1913. – Вып.9. – С.168-215; *Біднов В.* До історії Задунайської Січі // Україна. – 1914. – Кн.3. – С.9-21.

¹⁸ Див.: *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський... – С.342.

¹⁹ Див.: Засідання Катеринославської архівної комісії // Дніпрові хвилі. – 1913. – №19/20. – С.301-302.

²⁰ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // Український історик. – 1983. – №2/4. – С.49.

²¹ ДІМ, ВР. – Ф.10, спр.7. – Арк.38(7).

²² Див.: *Степанів І.С.* До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування //

Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровськ, 1927. – Т.1. – С.374. Цікавий матеріал про документи Коша, Степанів наводив у своїх листах до Грушевського (ЦДІА України у Києві, спр. № 1235).

²³ Там само.

²⁴ Див.: *Геппенер Л. С.Л. Дроздов-Мишківський // Бібліотечні вісті. – 1928. – №1. – С.137-138.*

²⁵ Див.: ДІМ, ВР. – Ф.10. – Арх.17719. Лист С.Л.Дроздова до Д.І.Яворницького від 9.09.1919 р.

²⁶ Там само. – Арх.17720.

²⁷ Там само. – Арх.41135 (632/3).

²⁸ Там само. – АФД 49.

²⁹ Там само. – Арх.41136. Публікацію цього документа див.: Методические указания к изучению курса “Источниковедение истории СССР” / Сост.: Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыльчик. – Днепропетровск, 1984. – С.26-27.

³⁰ ДІМ, ВР. – Арх.633/1.

³¹ Там само. – Арх.640/4.

³² Там само. – Арх.39647.

³³ Там само. – Арх.39646.

³⁴ Там само. – Арх. АФД-46.

³⁵ Див.: *Яворницький Д.И. Из история нашего края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №2/3. – С.49.*

³⁶ ДІМ, ВР. – Арх.639/4.

³⁷ Там само. – Арх.316.

³⁸ Там само. – Арх.14372, 14373.

³⁹ Там само. – Арх.206/54.

⁴⁰ Там само. – Арх.206/28,29.

⁴¹ Там само. – Арх.206/3.

⁴² Там само. – Арх.14538.

⁴³ Там само. – Арх.14 510.

⁴⁴ Там само. – Арх.14378, 14503

⁴⁵ Там само. – Арх.208.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – Арх.14377.

⁴⁸ Там само. – Арх.206/33,40,42,46,47.

⁴⁹ Там само. – Арх.208. – Арк.33-34; Арх.207. – Арк.1-1зв.

⁵⁰ Там само. – Арх.14377.

⁵¹ Там само. – Арх.383. – Арк.69-78.

⁵² Див.: *Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – №7. – С.53-74; №8. – С.173-194.*

⁵³ ДІМ, ВР. – №11 154.

⁵⁴ Див.: *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып.5. – С.16.*

⁵⁵ ДІМ, ВР. – Арх.18996.

⁵⁶ Там само. – Арх.208. – Арк.13-16. – Арх.14 561, 14 562.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Арх.14 743, 14 564.

⁵⁹ Там само. – Арх.206/7.

⁶⁰ Там само. – Арх.14 399.

⁶¹ Там само. – Арх.14 526.

⁶² Там само. – Арх.14 531.

⁶³ Там само. – Арх.14527, 14528.

⁶⁴ Там само. – Арх.14 530.

⁶⁵ Там само. – Арх.14 552.

⁶⁶ Там само. – Арх.681, 682.

⁶⁷ Див.: *Абросимова С.* Книга на Запорозькій Січі // Книжничк. – 1991. – №6. – С.20-21.

⁶⁸ Див.: *Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н.* Маргіналії й маргіналістика // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.41-53.

⁶⁹ ДІМ. – КП-35996/К-1197.

⁷⁰ Там само, ВР. – Арх.18862.